

PELESTARIAN SENI KHAT SEBAGAI WARISAN BANGSA MELAYU¹

Nor Azlin Binti Hamidon
Jabatan Kesenian Melayu
Akademi Pengajian Melayu
Universiti Malaya

1. Pendahuluan:

Seni Khat dan Tulisan Jawi Dalam Konteks Sejarah Bangsa Melayu

Disorot dari sudut sejarah, kedatangan agama Islam telah membawa bersamanya budaya penulisan dan keilmuan, dan meninggalkan kesan yang mendalam demi peningkatan daya intelektualism orang-orang Melayu dan seterusnya mendekatkan jarak yang diwujudkan oleh sistem feudalism pada zaman kerajaan Melayu. Sejak Islam diperkenalkan di tanah Melayu, sama ada mengambil kira dari zaman kerajaan Islam Pasai di Sumatera sebagai zaman kemuncak pengislaman dan keilmuan masyarakat Melayu amnya, atau merujuk kepada zaman kerajaan Islam Melaka bagi negara Malaysia khususnya, pembudayaan ilmu-ilmu Islam telah membentuk sistem penulisan yang mencatatkan bahasa Melayu menggunakan tulisan Arab yang diubahsuai mengikut kesesuaian pertuturan bahasa Melayu. Tulisan tersebut sehingga kini dipanggil tulisan Jawi. Penggunaan tulisan tersebut meluas dalam aktiviti penulisan formal mahupun peribadi, sehingga pihak asing yang ingin berurusan dengan Raja-Raja dan Sultan-Sultan Kerajaan Melayu terpaksa belajar bahasa Melayu dan tulisan Jawinya, atau mengupah penulis-penulis Melayu untuk menulis surat-surat rasmi untuk mereka. Hal ini membuktikan unsur kekuatan kebudayaan dan ketamadunan Melayu, di samping membuktikan penghormatan yang tinggi diberikan kepada tulisan Jawi. Kerana

¹ Kertas Kerja ini dibentangkan dalam Seminar Antarabangsa Pengajian Melayu pada 8-9 November 2006, di Hotel Armada, Petaling Jaya, Selangor.

itulah, tulisan Jawi wajar diiktiraf sebagai satu warisan bangsa Melayu yang perlu diperjuangkan kelangsungannya.

Namun satu persoalan yang sehingga kini menjadi suatu tanda tanya ialah kesepaduan antara keindahan dan fungsi tulisan Jawi tersebut. Sehingga kini, pembicaraan mengenai tulisan Jawi terhad kepada pembangunan dan penambahbaikan sistem ejaannya, atau terhad kepada aspek kebahasaannya semata-mata. Tulisan Jawi sehingga kini belum lagi digelar **khat Jawi** kerana masih belum ada suatu kaedah penulisan yang menyeragamkan bentuk-bentuk tulisan Jawi yang ada pada koleksi warisan penulisan Melayu seperti manuskrip, surat-surat rasmi kerajaan Melayu mahupun kitab-kitab Melayu lama sehingga boleh dilahirkan sebagai sistem penulisan khat yang diiktiraf. Sehingga kini, masyarakat Melayu masih menggunakan ukuran keindahan yang telah disempurnakan oleh orang-orang Arab untuk menulis khat, sehingga apa jua tulisan berbahasa Melayu yang diambil daripada peribahasa Melayu ataupun pantun, syair, pepatah, gurindam Melayu akan tetap dipanggil sebagai khat Kufi, Nasakh, Thuluth, Muhaqqaq, Raihani, Farisi, Diwani dan sebagainya. Namun sebagai seni khat, ianya tidak dapat dinisbahkan sebagai khat Jawi walaupun bahasa yang digunakan untuk menulis khat tersebut ialah bahasa Melayu.

Fenomena yang sama tidak berlaku kepada bangsa lain yang mengubahsuai khat Arab menjadi khat milik mereka sendiri, atau sistem tulisan mereka sendiri. Hanya tulisan Jawi sahaja berkembang tanpa kaedah menulis sebagai seni khat. Apa yang menariknya, kelahiran tulisan-tulisan adaptasi ini di kalangan orang-orang Turki, Parsi, India dan Afrika lahir bersama sistem atau kaedah penulisan khatnya yang memasukkan unsur-unsur estetik tempatan ke dalam tulisan tersebut. Kekuatan daya estetikanya membolehkan, bukan sahaja tulisan bahasa mereka dinisbahkan dengan khat mereka

(sebagai contohnya tulisan bahasa Parsi sebagai khat Farisi, atau bahasa Urdu dengan khat Bihari), bahkan tulisan-tulisan berbahasa Arab juga ditulis menggunakan khat mereka dan bukan khat yang berasal daripada tanah Arab (seperti Kufi, Nasakh, Thuluth dan sebagainya). Apabila berbicara tentang kekuatan estetik, ia turut diperlihatkan oleh bangsa China kerana khat Sini atau khat China tidak digunapakai untuk menulis bahasa China, sebaliknya hanya menulis bait-bait atau petikan ayat Al-Qur'an, Hadith dan sebagainya yang berbahasa Arab. Namun kekuatan estetik bangsanya melangkaui daya utilitarianismenya kerana bangsa China berjaya mengemukakan keunikan bentuk khat mereka yang tersendiri walaupun untuk mencatatkan tulisan berbahasa Arab yang telah mempunyai kaedah penulisan khat yang teguh dan bersistematik.

Fenomena keterpisahan antara seni khat dan tulisan Jawi ini mungkin dapat dijelaskan dari sudut sejarah penyebaran ilmu dan sistem pendidikan di Malaysia sendiri. Meskipun sebahagiannya hanya pada tahap hipotesis dan belum lagi dibuktikan dengan kajian sebenar, namun kebarangkalian wujudnya keadaan ini adalah disebabkan faktor-faktor berikut:

- a) Muballigh Islam yang menyampaikan ilmu-ilmu Islam pada zaman kerajaan Islam Melaka seperti Makhdun Syed Abdul Aziz, Maulana Abu Bakar, Qadhi Yusuf, Maulana Yusuf, Maulana Sadar Johan dan Maulana Jalaluddin menekankan pengajaran ilmu dan pementapan akidah dan berbanding penulisan khat.
- b) Disebabkan teknologi percetakan di Tanah Melayu belum lagi wujud daripada abad ke 16 hingga abad ke 19M, orang-orang Melayu membuat salinan kitab-kitab ilmu menggunakan tangan. Oleh kerana desakan dan keperluan pembelajaran, kebiasaannya penyalinan dibuat dengan kadar yang segera. Ada kalanya sesebuah kitab disalin semalaman, bermula daripada awal malam dan

disiapkan apabila menjelang subuh. Penekanan terhadap kuantiti adalah lebih besar berbanding kualiti penulisan, kerana faktor penyebaran ilmu lebih diberikan perhatian berbanding keindahan tulisan itu sendiri. Bukan setakat dari sudut kualiti tulisan sahaja, ada juga kitab-kitab yang disalin oleh orang awam yang tidak terpelajar, yang melanggar segala hukum tulisan dari sudut kesenian dan pengejaan. (Sebagai contohnya, salah sebuah salinan kitab *Sya'ir Ma'rifah* yang ditulis oleh seseorang yang bernama Zainal 'Abidin, iaitu beberapa keturunan anak murid setelah Syeikh 'Abd al-Rauf al-Singkeli, MS441/PNM. Dianggarkan ditulis antara pertengahan kurun ke 18 hingga ke 19.)

- c) Walau bagaimanapun, ini tidak bermaksud bahawa bangsa Melayu tidak menguasai seni khat, tetapi ianya hanya berlaku apabila terdapat pelajar-pelajar pengajian Islam yang pergi menuntut ilmu di Timur Tengah mula mendapat pendedahan mengenai seni khat semasa belajar di sana. Oleh kerana itu, di dapati bahawa apabila pelajar-pelajar daripada Timur Tengah ini pulang ke tanah air, mereka yang membuka sekolah-sekolah pondok atau mengajar di sekolah pondok akan memasukkan kurikulum seni khat sebagai salah satu mata pelajaran wajib. Penulisan semasa kelas dan peperiksaan haruslah menggunakan seni khat Arab yang telah dipelajari di peringkat awal pengajian.² (Sebagai contohnya, sila rujuk teks yang ditulis oleh Syeikh Abdul Rauf al-Singkeli, kitab *'Umdat al-Ansab*, 1668M, MSS 1517 (B) /PNM dan Sheikh

² Wawancara dengan responden Haji Abdul Ghani Yaakob yang pernah belajar di sekolah pondok di Kota Bahru, Kelantan dan mengajar di Kedah. Wawancara dibuat di Kg. Alor Belat, 3.00 p.m., Jun 2005. Hal penisbahan tulisan kepada golongan terpelajar turut disokong oleh Wan Mohd Saghir Abdullah, "Tulisan Melayu/Jawi Dalam Manuskrip Dan Kitab Bercetak: Suatu Analisis Perbandingan", dalam *Tradisi Penulisan Manuskrip Melayu*, Perpustakaan Negara Malaysia, Kuala Lumpur, 1997, hlm. 89. Beliau telah membahagikan klasifikasi penulis Melayu kepada tiga golongan iaitu a) Golongan terpelajar dari kalangan ulama dan penulis istana yang diketahui namanya, b) Golongan terpelajar yang tidak dapat dikesan namanya dan c) Orang biasa dan masyarakat awam. Bentuk tulisan golongan a) dan b) lebih baik daripada c) kerana mempunyai kaedah penulisan yang baik dan mengikut kaedah penulisan nahu dan saraf yang betul.

Nuruddin Al-Raniri, *Bustan as-salatin, Bab 1: Khalq al-Samawati Wa al-Ard*, MSS 1517/PNM)

- d) Manakala di sekolah-sekolah aliran Melayu, matapelajaran yang diajar sejak dari peringkat awal ialah tulisan Jawi (tanpa kaedah khat) yang menekankan sistem pengejaan dan fungsi utilitariannya. (Sebagai contohnya, sekolah-sekolah aliran Melayu di Johor berjaya menghasilkan murid-murid yang cintakan tulisan Jawi tetapi tiada pendedahan mengenai seni khat Arab.³)

Berdasarkan faktor sejarah, dapatlah disimpulkan bahawa tulisan Jawi dan seni khat mempunyai aliran perkembangan yang berbeza. Pemecahan sistem pendidikan orang-orang Melayu kepada aliran Inggeris, Melayu dan sistem pendidikan sekolah pondok telah melebarkan jurang tulisan yang digunakan iaitu tulisan rumi, tulisan Jawi dan khat Arab. Kesan daripada itu, identiti yang dibawa oleh lepasan sistem pendidikan ini terus membudaya dalam masyarakat. Khat Arab sering dinisbahkan kepada golongan ulama, tulisan jawi dinisbahkan sebagai tulisan harian orang-orang Melayu amnya, manakala tulisan rumi pula sebagai tulisan yang lebih elit kerana sekolah beraliran Inggeris menyediakan kepada pelajarinya peluang yang lebih banyak untuk menyambung pengajian di peringkat yang lebih tinggi seperti Kolej-Kolej dan Universiti-Universiti luar negara. Kebanyakan daripada lepasan pendidikan aliran Inggeris inilah yang memegang jawatan tinggi dalam kerajaan dan menjadi pembuat dasar Negara setelah zaman kemerdekaan Malaysia.

Oleh kerana itu, apabila Akta Bahasa Kebangsaan 1963 menjadikan tulisan Rumi sebagai bahasa persuratan Melayu secara rasmi, ia merupakan kesan mentaliti

³ Wawancara dengan Seniman Negara, Datuk Syed Ahmad Jamal di kediamannya di Gombak, 10 pagi-1 tengah hari, 13 September 2005.

daripada sistem pendidikan yang diterima, atau kesan daripada dasar "Pecah dan Perintah" yang ditanamkan oleh pihak penjajah sejak awal lagi. Tulisan Jawi telah dipinggirkan, dan khat Arab menerima nasib yang lebih buruk lagi.

Satu lagi fenomena yang wujud dalam masyarakat Melayu khususnya dan masyarakat Malaysia amnya (walaupun tidak boleh dibuat generalisasi secara keseluruhannya) ialah kecelaruan bahasa yang menggambarkan kecelaruan pemikiran. Secara konseptual, 'khat' sering dinisbahkan sebagai sesuatu yang indah, kudus dan Islamik sedangkan tulisan Jawi⁴ lebih bersifat keduniaan (untuk kegunaan harian). Kerana itu, dalam masyarakat Melayu, wujud dengan meluasnya perkataan 'tulisan khat' yang sebenarnya menggambarkan kesalahan konsep yang diterimapakai oleh orang-orang Melayu, atau seolah-olah terdapat pemisahan antara 'tulisan khat' dan 'tulisan Jawi'. Sedangkan hakikatnya, perkataan 'khat' yang diambil daripada bahasa Arab itu sendiri sudah membawa erti tulisan. Jadi apabila perkataan 'tulisan khat' disebut, ia sudah membawa makna berganda iaitu 'tulisan tulisan'. Manakala perkataan 'tulisan seni' atau 'tulisan berseni' adalah lebih sesuai kerana perkataan seni itu antara lainnya membawa erti teknik dan tatacara yang menghasikan keindahan. 'Seni khat' pula membawa maksud 'seni tulisan' iaitu ilmu mengenai teknik menghasilkan tulisan yang indah.

Implikasinya, bukanlah penekanan dari sudut kebahasaan, tetapi yang lebih penting lagi ialah kajian terhadap mentaliti yang menghasilkan bahasa yang telah disalahnisbahkan tersebut. Sedikit sebanyak kita mengakui wujudnya elemen sekularisme yang memisahkan keindahan dan fungsi, dan sehingga ke akhirnya kita memperjuangkan

⁴ Istilah 'Tulisan Jawi' digunakan secara rasmi di Malaysia, Singapura dan Brunei Darussalam, termasuk ulama Aceh seperti Syeikh Nuruddin Al-Raniri dalam kitabnya 'Sirat Al-Mustaqim'. Manakala di Indonesia ia disebut 'Tulisan Melayu', 'Tulisan Huruf Arab Bahasa Indonesia' atau 'Huruf Pegon'.. Sebagai contohnya, Syeikh Ahmad Al-Fatani menyokong istilah 'Tulisan Melayu' berbanding 'Tulisan Jawi'. Sila rujuk Wan Mohd Shaghir Abdullah, *op.cit.*, hlm. 87.

tulisan Jawi dan seni khat secara berasingan sehingga menyebabkan kita seolah-olah mendokong idea dan aliran yang terpisah-pisah itu, sehingga fenomenanya kini wujud pula PENJAWIM dan PSKK yang masing-masing memperjuangkan aspek kebahasaan/pengejaan di satu pihak, sedangkan aspek keindahan tulisan di satu pihak yang lain pula.

2. Cabaran Menghasilkan Khat Jawi

Hasil daripada penelitian terhadap fenomena tulisan Jawi dan seni khat dari sudut dasar politik, pendidikan dan kebahasaan, wajarlah menjadi agenda perjuangan ke semua pihak untuk merumuskan satu model kaedah penulisan khat Jawi. Sudah sampai masanya tulisan Jawi disenyawakan dengan keindahan, lalu diangkat menjadi khat Jawi kerana dalam usianya hampir lima ratus tahun ini, ia masih belum setaraf dengan mana-mana khat lain yang diiktiraf di peringkat antarabangsa. Salah satu faktor yang menyebabkan tulisan Jawi terpinggir adalah kerana ketiadaan unsur-unsur keindahan atau unsur-unsur estetikanya. Sesebuah tulisan yang indah mampu diketengahkan sebagai salah satu elemen seni grafik, dengan merujuknya sebagai ilmu *typography*. Arena pergerakannya juga semakin meluas, kerana sebagai khat Jawi, ia mampu diketengahkan sebagai logo, kepala surat, tulisan-tulisan pengiklanan dan sebagainya. Dari sudut pelaksanaan, sama ada ianya dihasilkan oleh seorang pengkaji mahupun dihasilkan sebagai satu projek kerjasama antara badan-badan kerajaan terbabit dan institusi-institusi pengajian tinggi, ia merupakan satu gagasan murni yang berusaha mengangkat warisan dan kesenian Melayu ke tahap yang lebih tinggi. Projek ini boleh dijadikan projek di peringkat nasional dan seharusnya melibatkan banyak pihak – Pusat Manuskrip Melayu Perpustakaan Negara Malaysia, Dewan Bahasa dan Pustaka, Arkib Negara, Muzium Kesenian Islam, Institusi Pengajian Tinggi dan Kementerian

Kebudayaan, Kesenian dan Warisan Malaysia sendiri. Ini merupakan satu cabaran yang perlu disahut, apatah lagi dengan kemudahan dan sokongan kerajaan dari sudut kemudahan dan pembiayaan kewangan yang ditunjukkan dalam Rancangan Malaysia Ke Sembilan baru-baru ini.

3. Pelestarian Seni Khat

Demi kesinambungan warisan seni khat, terdapat beberapa kaedah yang telah dijalankan di Malaysia, dengan memaparkan tulisan jawi dan seni khat dalam beberapa media seperti berikut:

- a) Logo-logo jabatan kerajaan, swasta dan persatuan.

Meskipun tidak dirasai kesan kewujudannya, di Malaysia banyak jabatan-jabatan kerajaan mengekalkan pemilihan tulisan khat dan jawi dalam logo rasmi mereka dan dipaparkan dalam produk rasmi yang mewakili jabatan dan syarikat. Antara contoh yang dapat dilihat ialah pada logo Jabatan Muzium dan Antikuiti, Majlis Perbandaran Ampang, Universiti Malaya, Akademi Pengajian Melayu, Tabung Haji, Persatuan Seni Khat Kebangsaan, Penjawim, Gapena dan sebagainya. Penggunaan tulisan jawi dan khat telah merangkumi penggunaan di atas kepala surat, sebagaimana telah dibuat oleh Kementerian Kebudayaan, Kesenian dan Warisan baru-baru ini untuk mengembalikan kegemilangan seni khat sebagai warisan bangsa Melayu.

- b) Papan-papan tanda jalan dan pintu gerbang.

Di Kuala Lumpur, hanya satu sahaja nama jalan ditulis dalam tulisan jawi iaitu Jalan Isfahan, atas asas ianya sebagai bahan bersejarah. Isu papan tanda

dalam tulisan jawi dan khat telah dijadikan isu sensitif oleh sebahagian pihak dengan alasan mengelakkan perkauman dan mengekalkan kesepaduan rakyat melalui identiti nasional. Ini juga menegaskan bahawa tulisan Jawi dan seni khat sebagai identiti milik Melayu dan bukan lagi sebagai identiti kebangsaan sebagaimana pernah diamalkan suatu masa dahulu. Hal mengenai isu tulisan jawi dan khat di papan tanda dan pintu gerbang ini berbeza-beza mengikut majlis perbandaran dan majlis bandaran, kerana sebahagian tempat seperti di Johor, Kelantan dan Terengganu masih menggunakan tulisan Jawi dan seni khat secara meluas.

c) Media Massa

Televisyen merupakan media berkesan menyebarkan khat Islam. Sehingga kini, diakui terdapat beberapa syarikat televisyen yang menyiarkan rancangan agama yang mempunyai teks Jawi dan khat Arab seperti penyiaran azan, doa selepas azan, hadith-hadith nabi, doa-doa semasa permulaan dan penutup siaran, bacaan Qur'an, doa berbuka puasa, dan sebagainya, namun hanya TV 1 menyiarkan azan sepenuhnya manakala syarikat TV yang lainnya tidak mempedulikan atau menghormati waktu masuk solat. Suatu ketika dahulu, TV 3 pernah sekurang-kurangnya menulis waktu masuk solat sebagai teks sampingan semasa siaran, tetapi kini tidak lagi, melainkan hanya waktu azan maghrib dalam bulan Ramadan. Walau bagaimanapun, pelancaran TV9 telah menangani dan mendokong masyarakat Melayu dan Islam secara amnya dan hal seperti ini diberikan pujian secukupnya. Tidak ada komitmen langsung diberikan oleh syarikat swasta yang lain, untuk menaikkan Islam sebagai agama rasmi negara Malaysia, atau menjaga sensitiviti orang-orang Islam amnya.

Menyentuh media massa bercetak, sehingga kini, satu-satunya akhbar yang memperjuangkan tulisan Jawi dan seni khat ialah Utusan Melayu yang telahpun terkubur pengeluarannya baru-baru ini. Walau bagaimanapun, ia diijelmakan semula melalui penyaluran akhbar ini ke sekolah-sekolah, melalui usaha tajaan. Sehingga kini program ini telah berjaya menghidupkan semula pembudayaan tulisan jawi dan seni khat yang dijalankan secara bersama dengan Kementerian Pendidikan.

Salah satu yang dapat dikategorikan sebagai penyiaran massa ialah melalui pembangunan laman web di internet. Ianya terbukti membolehkan seni khat yang dihasilkan oleh orang-orang Malaysia dikenali di peringkat antara bangsa, malah berupaya menjadi medan pemasaran, perhubungan, jalinan kerjasama dan pelbagai kebaikan lain boleh dihasilkan sekiranya mempunyai maklumat-maklumat terkini kegiatan seni khat oleh persatuan-persatuan khat dan Jawi, muzium, galeri dan mana-mana pihak sekalipun. Apatah lagi sekiranya wujud laman chatting untuk mereka yang mempunyai minat yang sama bagi tujuan perkongsian maklumat, bertukar fikiran dan kemahiran.

d) Pendidikan

Pendidikan di sekolah menyediakan mata pelajaran Tulisan Jawi yang digabungkan dalam mata pelajaran Pendidikan Islam. Hal tersebut menjelaskan betapa Tulisan Jawi dipentingkan, walau bagaimanapun ia terpisah daripada kurikulum umum dan hanya dipelajari oleh masyarakat berbangsa Melayu dan beragama Islam.

Dari sudut pendidikan masyarakat awam, kelas-kelas seni khat telah dijalankan melalui penganjuran kursus jangka pendek oleh Persatuan Seni Khat Kebangsaan, Muzium Kesenian Islam Malaysia dan Balai Seni Lukis Negara.

d) Pengajuran Pameran

Universiti Malaya ialah organisasi yang bertanggungjawab mencetuskan minat masyarakat dan seterusnya menjadikan seni khat gemilang sehingga ke hari ini.

Universiti Malaya pertama kali menganjurkan pamerannya pada 26 September hingga 8 Ogos 1975 di Dewan Tunku Canselor, University of Malaya, Kuala Lumpur dan dikelolai oleh Muzium Seni Asia.

Idea untuk memulakan pameran ini berasal daripada Naib canselor Universiti Malaya ketika itu iaitu Prof. DiRaja Ungku Abdul Aziz. Ketika itu Syed Ahmad Jamal merupakan pensyarah jemputan di Muzium Seni Asia dan diberikan tanggungjawab menganjurkan pameran ini. Oleh kerana pengetahuan yang terhad mengenai seni khat, Syed Ahmad Jamal mendapatkan bantuan daripada Muhammad Yusof Abu Bakar yang bertugas sebagai pegawai pendidikan di Kementerian Pendidikan ketika itu. Ketiga-tiga individu ini, merupakan daya penggerak kepada kebangkitan dan kelangsungan seni khat di Malaysia. Pameran pertama tersebut telah menarik seramai lapan ribu pengunjung. Oleh kerana kejayaan pameran tersebut, Universiti Malaya menganjurkan lapan lagi pameran bergerak di seluruh Negara:

i) Kelantan : di Dewan Perkumpulan Perempuan, Kota Bharu, Kelantan, 14 – 21 Februari 1976.

- ii) Terengganu : di Dewan Tunku Abdul Rahman, Kuala Terengganu, 9 – 13 Mac 1976
- iii) Johor : di Dewan Sekolah Bukit Zahrah, Johor Bahru, 7 – 8 Julai 1976.
- iv) Pulau Pinang : di Dewan Sri Pinang, 24 – 31 Disember 1976
- v) Perlis : di Dewan Kompleks Pelbagai Guna, Kangar, 21 – 27 Januari 1977
- vi) Kedah : di Dewan Pelbagai Guna, Alor Setar, 9-16 Jun 1977
- vii) Tapah, Perak: di Dewan Merdeka, Tapah, Perak, 12th – 14th August 1977
- viii) Batu Gajah Perak: di Sekolah Menengah Sultan Yusuf, Batu Gajah, Perak, 19– 21 Mei 1978.

e) Penganjuran Pertandingan

Salah satu usaha penggalakan yang telah dilaksanakan dan harus diteruskan ialah mengadakan pertandingan seni khat. Pertandingan seni khat telah pertama kali dimulakan pada 9 Jun 1977 di Alor Setar, Kedah dan Universiti Malaya, Kuala Lumpur secara serentak kerana ketika itu pameran anjuran Universiti Malaya sedang dianjurkan di Aor Setar, Kedah. Pertandingan ketika itu terbuka di peringkat negeri. Pertandingan kedua pula di adakan di Dewan Sekolah Menengah Sultan Yusuf, Batu Gajah, Perak pada tahun 1978. Ia mempunyai dua kategori iaitu kategori sekolah menengah dan kategori umum. Inilah pertama kali palajar sekolah menengah mempunyai peluang menyertai pertandingan seni khat. Pertandingan yang dianjurkan setelah itu semakin banyak, dan diperluaskan dari peringkat sekolah rendah hinggalah ke peringkat antara bangsa. Sehingga kini penganjuran pertandingan adalah faktor penggalakan yang paling menonjol kerana mendorong kepada penajaman bakat, penggandaan latihan menulis dan penerokaan bahan-bahan selain kertas. Walau bagaimanapun, penganjuran pertandingan bermakna memerlukan usaha

mencari penajaan, dan penajaan yang terhad pula membantutkan kategori bahan yang dipertandingkan, yang dengan itu membawa maksud menghadkan perkembangan kreativiti. Sekiranya peruntukan khas disediakan khusus untuk tujuan itu oleh pihak Kementerian atau mana-mana badan korporat yang boleh memberikan komitmen, perancangan dan pengurusan yang lebih teratur boleh dilaksanakan untuk mendapatkan hasil yang lebih baik.

4. Cadangan pelestarian seni khat di Malaysia:

- a) Oleh kerana Akta Bahasa Kebangsaan 1963 telah menjadikan tulisan Rumi sebagai tulisan rasmi dalam urusan kerajaan, dicadangkan bahawa seni khat boleh dikembalikan semula dalam urusan surat-menyurat rasmi kerajaan. Ada baiknya juga sekiranya kedua-dua tulisan, iaitu tulisan Rumi dan Jawi dibenarkan penggunaannya dalam surat-surat rasmi kerajaan tanpa mementingkan satu tulisan berbanding yang lain, terutamanya yang berkaitan urusan-urusan keagamaan, seperti Pusat Islam, Pusat Zakat, YADIM, Tabung Haji, Jabatan Agama Negeri, Mahkamah Syari'ah dan sebagainya. Kerani-kerani yang mempunyai kebolehan menaip jawi harus diberi keutamaan dalam kriteria pemilihan kakitangan baru atau diberikan latihan bagi kakitangan yang sedia ada.
- b) Dari sudut pendidikan, seni khat dapat dikembalikan kesemilangannya dengan melakukan integrasi keilmuan dan kemahiran, iaitu antara kemahiran seni khat dan kemahiran sains dan teknologi, iaitu pengajaran seni khat dalam kurikulum seni bina, seni hiasan dalaman, seni hiasan lanskap, seni grafik, teknologi maklumat dan sebagainya. Sebagai contohnya, melengkapkan pelajar yang

mengambil kursus seni lukis dan kursus seni reka untuk mempelajari seni khat agar dapat membudayakan seni khat dalam karya-karya yang dihasilkan.

- c) Kursus seni khat digabungkan dalam matapelajaran Jawi dan Pengetahuan Agama Islam di peringkat sekolah rendah kebangsaan sehingga ke tahap sekolah menengah.
- d) Pihak Kementerian Pendidikan dan Dewan Bahasa dan Pustaka haruslah membentuk buku teks latihan seni khat dan mengedarkannya sebagai sebahagian daripada buku teks mata pelajaran Pengetahuan Agama Islam di sekolah kebangsaan, dan bukan terhad di sekolah agama semata-mata.
- e) Kementerian Pendidikan haruslah menjalankan kursus seni khat kepada guru-guru KAFA dan guru-guru yang mengajar Pengetahuan Agama Islam sehingga mahir kerana kebanyakan daripada guru-guru tersebut masih belum mengenali jenis-jenis khat, apatah lagi mempunyai kemahiran menulis. Kebiasaannya, guru merupakan pengaruh yang besar dalam memupuk minat murid-murid dalam bidang kesenian.
- f) Pelajar-pelajar bukan Islam juga harus diperkenalkan kepada seni khat, sebagai sebahagian daripada proses dakwah dan integrasi kaum di Malaysia. (Di Universiti Malaya contohnya, kursus JFEA 2302 Seni Kaligrafi Melayu ditawarkan kepada semua pelajar tidak mengira bangsa dan mendapat sambutan daripada pelajar berbangsa China dan India)
- g) Menyelitkan dalam kursus-kursus Latihan Keusahawanan yang bakal melahirkan usahawan dan kontraktor supaya menjadikan seni hias dan seni khat Islam sebagai sebahagian reka bentuk luaran dan dalaman dalam seni bina di Malaysia.

- h) Menanamkan rasa kecintaan terhadap seni khat di kalangan pegawai-pegawai kerajaan terutamanya pegawai-pegawai berkaitan kesenian dan kebudayaan, melalui acara-acara sampingan, pameran dan kursus pendek.
- i) Pertandingan yang dianjurkan bukan sahaja harus terhad kepada pertandingan seni khat, sebaliknya pertandingan lukisan juga harus mengiktiraf kewujudan lukisan khat. Malah pertandingan penciptaan logo untuk hari Kemerdekaan, Logo Kempen Melawat Malaysia, Logo Ma'al Hijrah dan sebagainya boleh menyertakan unsur seni khat di dalamnya.
- j) Sehingga kini, karya seni lukis khat kontemporari memang diakui dihasilkan dengan banyaknya oleh pelukis-pelukis negara, termasuk seniman negara Datuk Syed Ahmad Jamal yang turut memperjuangkannya. Kajian PhD penulis, sebagai contohnya telah menemukan sejumlah 707 karya sehingga kini, tetapi mempercayai kewujudan ribuan lagi yang belum ditemui kerana berada dalam koleksi peribadi pelukis yang belum dipamerkan. Senarionya, amat sukar sekali menemui pelukis yang berjaya meletakkan unsur-unsur perasaan berjaya menghasilkan bentuk-bentuk huruf seni khat mengikut kaedah tradisional, begitu juga sebaliknya para penulis khat lebih kaku bila menghasilkan lukisan seni khat, tetapi berjaya menghasilkan tulisan yang cantik.⁵ Jurang ini dikenalpasti kerana falsafah penghasilannya yang berbeza, tetapi di Malaysia, jurangnya lebih jauh

⁵ Ada juga penulis khat Malaysia yang menggunakan khidmat pelukis dalam menghasilkan sesebuah lukisan, begitu juga sebaliknya. Walau bagaimanapun, ini merupakan sebuah tradisi yang biasa diamalkan dalam sejarah Islam. (Sebagai contohnya, di bawah pemerintahan kerajaan Safavid, iaitu Ibrahim Mirza (1564-1577), beliau menaungi penghasilan kitab-khana dengan pelantikan penulis khat bernama Rustam-'Ali, anaknya Muhibb 'Ali dan 'Ayshi. Manakala pelukisnya pula ialah Shaykh Muhammad dari Sabzavar, 'Ali Asghar Musavvir dan 'Abdullah Mudhahhib. Sila rujuk *Calligraphers and Painters*, translated by Minorsky, Washington, Smithsonian Institution, (1959), p. 7.) Selain itu, tokoh-tokoh yang berjaya menjadi penulis khat terkenal di dunia seperti Ibn Bawwab dan Yaqut Al-Musta'simi bermula sebagai seorang artis/pelukis atau arkitek sebelum menjadi penulis khat yang terkenal. Pengetahuan mengenai prinsip-prinsip asas kesenian telah menjadikan mereka pakar kerana meletakkan daya estetik dan gaya peribadi dalam penulisan khat sehingga diiktiraf dan diikuti sehingga kini. Rujuk Ahmad Rashid Ridha. *Risalah al-Khatt al-'Araby*. Lubnan: Dar al-Ra'id al-'Araby. 1986).

kerana tulisan Jawi dan seni khatnya merupakan sesuatu yang pada asasnya perlu didekatkan, apatah lagi mendekatkan seni khat di dalam lukisan. Perjuangan ini, bagaimanapun, haruslah sentiasa disokong dan diiktiraf sebagai sebahagian daripada sejarah seni lukis kontemporari di Malaysia yang bergelut dalam mencari identiti dan jati diri. Seharusnya, pihak Balai Seni Lukis Negara membeli karya-karya lukisan seni khat dengan lebih banyak lagi, bukan sahaja sebagai sebuah pengiktirafan terhadap karya-karya tersebut, bahkan sebagai sebahagian daripada rekod sejarah yang menyangkut pergelutan yang disebutkan tadi. Apatah lagi, semasa kajian mengenai seni lukis khat ini dibuat, bilangan karya seni lukis khat dalam koleksi tetap Balai Seni Lukis Negara amat terhad iaitu sebanyak 46 buah karya lukisan dan 4 buah arca.⁶ Itu pun, unsur seni khat yang dipaparkan kebanyakannya bukanlah sebagai subjek utama, sebaliknya hanyalah sampingan seperti tandatangan, gambar tulisan surat khabar, nama kedai, tulisan mata wang, tulisan cop mohor, tajuk lukisan dan lukisan kaligrafik.⁷ Sekiranya ia menampilkan khat sekalipun, ia menampilkan gubahan huruf-huruf khat yang memenuhi seluruh panel lukisan atau sesuatu bentuk.⁸ Koleksi pihak Balai Seni Lukis Negara yang benar-benar menyerlahkan seni khat sebagai subjek utama amat terhad, iaitu hanya kepada karya-karya Syed Abdul Rahman Al-Attas, Omar Basaree, Omar Rahmat, Mohd Salleh Mohd Hassani, Wan Ahmad Mohammad, Datuk Syed Ahmad Jamal, Awang Damit Ahmad, Ponirin Amin dan Abdul Ghani Othman. Banyak lagi karya daripada

⁶ Kemungkinan bilangannya lebih daripada yang penulis dapati, kerana apa yang didapati adalah daripada hasil katalog sehingga tahun 2003 sahaja. Pengkatalogan untuk tahun selepas 2003 masih belum dikemaskini.

⁷ Sebagai contohnya karya Nik Zainal Abidin Nik Salleh (*Wayang Melayu*, 1982, 66,5 x 75 cm, Cat Air,) Riaz Ahmad Jamil Ahmad (*Mohor Hitam Putih*, 1991, 137 x 107 cm, Cetakan kayu, BSLN (1992.010)), Dahlan Sulaiman (*Main Gasing*, 1994, 24 x 69 cm, Cat enamel atas kayu, BSLN(2000.019)), dan Abdul Ghafar Ibrahim (*Sampaikan Salamku*, 1984, 91,5 x 70 cm, pastel, BSLN (1984-018)).

⁸ Sebagai contohnya karya Allahyarham Ahmad Khalid, (*Alif, Ba, Ta*, 1971, 83 x 65 cm, akrilik atas kanvas, BSLN(1971-006)) dan Siti Zainon Ismail, (*Kubah Kaligrafi*, 1991, 95.5 x 106 cm, akrilik atas kanvas, BSLN (2002-099))

penulis khat yang telah berjaya menaikkan nama Malaysia di peringkat antarabangsa perlu dibeli oleh pihak Balai Seni Lukis Negara, Galeri-Galeri Negeri dan Muzium-Muzium Islam sebagai pengiktirafan dan penggalakan terhadap mereka.

- k) Demi menaikkan karya seni khat ini, sebuah pangkalan data mengenai seni lukis khat telah dimulakan oleh penulis dalam rangka memudahkan pengkajian dilakukan ke atasnya. Dengan menggunakan perisian File Maker Pro, sebuah pangkalan data telah dibangunkan, bagi memuatkan bukan setakat gambar lukisan seni khat yang telah dihasilkan sejak tahun 1940an hingga kini dari pelbagai himpunan galeri dan artis, bahkan memuatkan data mengenai lukisan khat tersebut yang merangkumi nama pelukis, tahun dihasilkan, tajuk karya, saiz, media dan koleksi. Ia juga memuatkan data mengenai pameran yang disertai oleh lukisan tersebut. Pangkalan data ini dipercayai merupakan garapan sejarah yang dapat dimanfaatkan oleh mana-mana pihak yang ingin melakukan kajian seni lukis khat pada masa akan datang.

5. Kesimpulan:

Usaha daripada pelbagai pihak haruslah dibuat bagi mengangkat salah satu warisan orang Melayu ini yang amat berkait rapat dengan tradisi keilmuan dan kesenian yang berteraskan Islam. Penaungan daripada pihak istana dalam zaman kerajaan Melayu suatu ketika dahulu yang menyemarakkan kesenian Melayu harus diganti dengan penaungan daripada pihak kementerian dalam era pemerintahan demokratik berpelembagaan ini. Usaha menyokong dan melaksanakan pembudayaan seni khat haruslah diambil serius oleh semua pihak kerana hanya dengan kerjasama yang sepadu, hasil yang didapati akan mencapai tahap kegemilangan yang diingini.

Rujukan:

- Ab. Razak Ab. Karim.. "Penggunaan Kaligrafi Dalam Penulisan Warkah-Warkah Melayu: Satu Kajian". *Jurnal Filologi Melayu*. Kuala Lumpur: Perpustakaan Negara Malaysia, 2001.
- Al-Najdi, Khaled. *Reforming Arabic Calligraphy For Computer Art and Design in Kuwaiti Art Education*. PhD. Thesis. Pennsylvania State University, 2001.
- Al-Juburi, Suhaylah Yasin, *Asl al-Khatt al-'Arabi Wa Tatawwuruhi Hatta Nihayat al-'Asr al-Umawi*. Baghdad : Jami'at Baghdad, 1977.
- Ahmad Rashid Ridha, *Risalah al-Khatt al-'Araby*. Lubnan: Dar al-Ra'id al-'Araby, 1986.
- Hashim Musa, "Peranan Tulisan Jawi Dalam Perkembangan Islam di Malaysia", *Jurnal Pengajian Melayu*, Jilid 16, 2005.
- Katalog Pameran Manuskrip Melayu Antarabangsa*, 2-31 Oktober 1005, Kuala Lumpur: Perpustakaan Negara Malaysia, 1995.
- Qadi Ahmad, *Calligraphers and Painters*, translated by Minorsky, Washington, Smithsonian Institution, 1959.
- Wan Mohd Saghir Abdullah, "Tulisan Melayu/Jawi Dalam Manuskrip Dan Kitab Bercetak: Suatu Analisis Perbandingan", dalam *Tradisi Penulisan Manuskrip Melayu*, Perpustakaan Negara Malaysia, Kuala Lumpur, 1997.
- Wawancara dengan responden Haji Abdul Ghani Yaakob yang pernah belajar di sekolah pondok di Kota Bahru, Kelantan dan mengajar di Kedah. Wawancara dibuat di Kg. Alor Belat, 3.00 p.m., Jun 2005.
- Wawancara dengan Seniman Negara, Datuk Syed Ahmad Jamal di kediamannya di Gombak, 10 pagi-1 tengah hari, 13 September 2005.